

KOLEKTIVNI SPOMIN, PRIČEVALEC IN ZGODOVINA:
DISKURZIVNE KONSTRUKCIJE PRETEKLOSTI

Kaja ŠIROK

Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

IZVLEČEK

Članek se osredotoča na vprašanje vloge individualnih spominov v procesu oblikovanja kolektivnih podob preteklosti. Avtorica preko analize teorij kolektivnega spomina analizira oblikovanje individualnega spomina in kakšen je vpliv skupnosti na posameznikovo dojetje preteklih dogodkov. Proces spominjanja je interpretiran v družbenem kontekstu, skozi večplastne osebne spomine na iste dogodke iz vidika dveh nacionalnih skupnosti. Predstavljen primer osvoboditve/okupacije Gorice v maju 1945 potrjuje tezo, da se spomini na preteklost oblikujejo v odnosu do pripadajoče nacionalne skupnosti. Gradnja individualnega spomina je torej nerazdružljiva od kolektivnega, pri čemer igra ključno vlogo jezik pripovedovalca – ta je obenem oblikovalec diskurzov o spominu kot pričevalec socialne identitete.

Ključne besede: kolektivni spomin, ustna zgodovina, Goriška, zgodovinska naracija, maj 1945

LA MEMORIA COLLETTIVA, IL TESTIMONE E LA STORIA:
COSTRUZIONI DISCORSIVE DEL PASSATO

SINTESI

Il contributo s'incentra sul ruolo delle memorie individuali nel processo di costruzione di immagini collettive del passato. Attraverso un'analisi delle teorie della memoria collettiva, l'autrice esamina la formazione della memoria individuale e l'influsso della comunità sulla percezione individuale di eventi passati. Il processo di rammentare è interpretato nell'ambito di un contesto sociale, attraverso molteplici memorie individuali degli stessi eventi, ricordati da punti di vista di due comunità nazionali. L'esempio presentato della liberazione/occupazione di Gorica/Gorizia nel maggio del 1945 conferma la tesi che le memorie del passato si formino in relazione con la comunità nazionale di appartenenza. La costruzione della memoria individuale è quindi inseparabile da quella collettiva, e il ruolo chiave in questo processo è svolto dalla lingua del narratore – che funge allo stesso tempo da modellatore di discorsi sulla memoria e testimone dell'identità sociale.

Parole chiave: memoria collettiva, storia orale, il Goriziano, narrazione storica, maggio 1945

Peter Burke se v študiji *History as social memory* opira na teorijo, da nam je preteklost dostopna preko kategorij in shem lastne kulture in da so te sheme strukture, s katerimi dojemamo preteklost (Burke, 1997, 45–47). V svojem poznejšem besedilu o zgodovini spomina se isti avtor s to teorijo naveže na delo psihologa Fredericka Barletta *Spominjanje* (1932), in pravi, da dogodke v času nezavedno obdelamo znotraj splošnih shem, ki so lastne vsaki kulturi. Te sheme dovoljujejo spominom, da se lahko ohranijo, vendar v izkrivljeni obliki (Burke, 2007, 76).

Na isto shematično oblikovanje preteklosti opozarja tudi sociolog Eviatar Zerubavel. Poimenuje jih mentalni zemljevidi družbene preteklosti ("*a sociomental topography of the past*", op. a.) in jih opiše kot strukture, podobne zemljevidom, ki so družbeno konstruirane in s katerimi naš um gradi podobo preteklosti. Pri tem poudarja, da so naše rekonstrukcije preteklosti družbeno pogojene in da nam prav takšna topografska slika pomaga razumeti, kako delujejo kolektivne oblike spominjanja. V resnici je, kot pravi avtor, pridobivanje spominov neke skupine in torej identifikacija z njeno kolektivno preteklostjo, del procesa pridobivanja družbene identitete, privajanje članov na to preteklost pa je poglavitni trud skupnosti za asimilacijo (Zerubavel, 2005, 15).

Našega stika s preteklostjo ne gradijo samo družinske in sorodstvene vezi, temveč ta vključuje tudi spomin na posameznike (in dogodke), ki so igrali pomembno vlogo v oblikovanju naše nacionalne identitete. Narod je, kot ga opredeljuje Barbara Misztal, poglavitna spominjska skupnost, katere kontinuiteta se opira na vizijo ustrezne preteklosti in verjetne prihodnosti. Z namenom oblikovanja za skupnost ustrezne zgodovine in usode, iz katere bi posledično lahko oblikovali predstavo o narodu, ta potrebuje uporabno preteklost. Oblikovanje takšne preteklosti Ernest Gellner povezuje z nacionalnimi gibanji, ki propagirajo ideologije, utemeljene na identifikaciji z narodno državo v sklicevanju na tiste spomine, ki si jih skupnost deli. Takšna gibanja dolgujejo svoj uspeh spominu, na katerem utemeljijo občutek trajne nepretrganosti med generacijami (Misztal, 2003, 17). Obujanje in vrednotenje omenjenih spominov neizogibno poteka v tandemu s pozabo, ki je druga plat istega procesa. Pozaba je bistvena sestavina graditve spominov neke skupnosti, kjer si člani lastijo in delijo kolektivni pogled na pretekle dogodke. Pri graditvi te enotnosti je najpomembnejše, da skupnost pozabi na dogodke, ki bi jo lahko ovirale v izgradnji skupne podobe preteklosti. Benedict Anderson v njenem analiziranju tako dokazuje, da so pozabe in deljeni spomini skupnosti del normalnega mehanizma, s katerim se vzpostavlja narod. Slednjega avtor opredeljuje kot zamišljeno politično skupnost (Anderson, 1998, 14), kjer posamezni narodi v poudarjanju ali selektivnem pozabljanju dogodkov gradijo svojo kolektivno identiteto in to podobo o sebi ohranjajo v času. Koncept zamišljenega izhaja iz mnenja, da pripadniki istega naroda med seboj nimajo posrednih stikov in se ne poznajo, a si kljub temu vsi posamezniki delijo idejo o skupnosti in povezanosti. Narod je zamišljena skupnost, ki si jo predstavljamo kot omejeno in suvereno hkrati: kot omejeno zato, ker imajo tudi najštevilčnejši narodi določene, čeprav spremenljive meje, onkraj katerih živijo drugi narodi; kot suvereno pa zato, ker se vedno povezuje z idejo svobode, ki jo zagotavlja suverena država (Anderson v Petrović, 2006, 89).

Prevzemanje spominov skupnosti in njihovo občutenje kot del skupne, deljene preteklosti vseh pripadnikov nekega naroda je bistveni element gradnje identitete vsake zamišljene skupnosti. Ko pripadniki prevzemajo idejo o skupnosti in sodelujejo v procesu zamišljanja, prevzemajo nacionalne in historične diskurze skupnosti, njene interpretacije in ideje o tem, kakšne karakteristike ima lastna skupnost. Z istega zornega kota opazujejo druge skupnosti in v istem procesu zamišljanja svojo skupnost diferencirajo od sosednje, ki je prav tako zamišljena.

Pri oblikovanju zamišljenih skupnosti se razvija in oblikuje historični diskurz, ki se skupnosti prilagaja in modelira glede na njene zahteve in potrebe. Identitete, ki se konstruirajo, dekonstruirajo ter rekonstruirajo z zgodovinskimi dogodki (Handler, 1994, 29), potrebujejo tako skupen cilj v prihodnosti kot skupne referenčne točke v preteklosti. Na takšen način skupnost (nacija) na podlagi izbranih preteklih izkušenj, organiziranih v že predstavljene sheme oz. družbene zemljevide, ohranja in razvija tisti kolektivni spomin, ki ohranja izbrano podobo o njeni preteklosti. Ta preteklost uzakonja in podeljuje substanco identitete te skupine, njenega sedanjega stanja in vizije prihodnosti. (Misztal, 2003, 158). Sodobna obsedenost s spominjanjem in pričevanjem o preteklosti (Wieworka, 1999) postavi spomin kot enega glavnih sodobnih graditeljev identitetnih diskurzov – spomini skupnosti se predstavljajo v vlogi zanesljivega vira, ki potrjuje kolektivno identiteto skupine danes. Kolektivni spomin oblikuje občutek pripadnosti posameznika v pripadnost skupnosti. Pojavi se vprašanje, ali je kolektivni spomin prezentacija enega, kolektivnega spomina, ali reprezenatcija skupka izbranih individualnih spominov (*collected memory*).¹

Obširnost podanega vprašanja bi zahtevala posebno razpravo, zanima pa nas, do katere mere je spominjanje individualno dejanje, do katere mere je kolektivno posredovano in kakšen je odnos pričevalcev do oblikovanega historičnega dogodka.

Spominjanje je del človekovih kognitivnih funkcij, vsak oblikuje/nosi/ima svoje spomine na osebno preteklost. Teorije o prevladi individualnega spomina nad kolektivnim poudarjajo, da je spominjanje individualni pojav, saj posameznik (*sam*) izraža bojzani, strahove, emocije iz svoje preteklosti. S tega vidika je spomin subjektivna izkušnja, ki pomaga pri oblikovanju posameznikove identitete, ima funkcijo ločevanja posameznika od drugih. Je torej del notranjega sveta posameznika, model osebne izkušnje doživetega. Spomin zagotavlja posamezniku časovno kontinuiteto z lastno preteklostjo, prehajanje časovnih razdalj v procesu obujanja preteklih dogodkov. Ti so videni kot del nekega drugega časa, znotraj predstav in sprememb, ki jih posameznik razvije pozneje (Ricoeur, 2004). Sociolog Jeffrey Olick v analizi teorije individualnega spomina poudarja, da ta dejanje spominjanja postavlja na posameznika: Samo posameznik se spominja, najsi to počne sam ali v skupini, in vsako javno dostopno komemoracijsko dejanje je lahko interpretirano samo do stopnje, ko izvabi reakcijo v skupini posameznikov (Olick, 2007, 23). Iz tega izhaja, da so posamezniki tisti, ki preteklosti dajejo neko (subjektivno) formo znotraj lastnih (individualnih) percepcij. A vendar niso vsi spomini v skupnosti, kot v nadaljevanju trdi Olick, med seboj enaki. Različni (osebni) spomini so v isti skupini

1 Pojem *collected memory* opredeljuje skupek individualnih spominov članov neke skupnosti (Olick, 2007).

drugače vrednoteni, saj spomini nekaterih zahtevajo in si pridobijo več pozornosti kot drugi. Pogled v kolektivni spomin neke skupine pomeni navadno pogled v njen sloj, v podmnožico te skupine, ponavadi tistih, ki operirajo s sredstvi kulturne produkcije ali katerih mnenja so v skupnosti izjemno cenjena (Olick, 2007, 23).

Nasprotna konceptu subjektivne narave spomina je teorija kolektivnega spominjanja, ki dokazuje obstoj kolektivne zavesti in zagovarja prednost kolektivnega značaja spomina. Francoski sociolog Maurice Halbwachs je v delu o kolektivnem spominu zakoličil trditve, da so spomini rezultat kolektivne entitete (Halbwachs, 2001). Po njegovi znani teoriji spominjanje ni individualno dejanje, temveč poteka ob pomoči spominjanja drugih članov skupnosti. Spomini torej ne pripadajo posamezniku in ta niso vir dejanja spominjanja – spomini so del kolektivnih naracij, izposojeni iz pripovedi drugih, deljeni in posredovani znotraj pripadajoče skupine. Kolektivno v spominjanju se krepi v kome-moracijah, javnih slovesnostih ob pomembnih dogodkih, predvsem tistih, ki so krojili potek zgodovine posameznih skupin. Individuum torej ni izviren subjekt, ki bi mu lahko pripisali oblikovanje lastnih spominov – to dejanje poteka znotraj danih družbenih (kolektivnih) okvirov. Družba (skupina) je namreč tista, ki določa, kaj je vredno spominjanja in kako, na kakšen način bo ta spomin ohranjen. Po Halbwachsu je družba tudi tista, ki vzdržuje in podpira kolektivni spomin, medtem ko lahko individualni spomin razumemo le, če ga interpretiramo znotraj skupine, ki ji pripada. Individualno spominjanje je obravnavano kot križišče kolektivnih vplivov in družbenih mrež, v katerih posameznik deluje. Spomini se prilagajajo trenutnim potrebam, položajem, stikom, ipd. in za (natančno) obujanje preteklih dogodkov potrebujejo podporo spominov drugih članov iste skupnosti. Iz tega sledi, da je samo znotraj skupine mogoče rekonstruirati pretekle izkušnje in podrobno pripovedovati o preteklih dogodkih. V procesu spominjanja tudi ne obujamo izvirnega dogodka iz preteklosti, temveč je ta (pre)oblikovan tako, da ustreza našim sedanjim predstavam, te pa so oblikovane v odnosu do na posameznika delujočih družbenih sil. Iluzorno je namreč misliti, da se spominjamo izvirnega preteklega dejanja in da so spomini neodvisni – samo v družbenem kontekstu so posamezniki sposobni predelati svoje lastne predstave v prisvojene modele skupine, ki ji pripadajo. Individualni spomin, ločen od kolektivnega spomina, je zgolj začasen in brez pomena. Čeprav kot posamezniki lahko sodelujemo v (preteklih) dogodkih, naš spomin ostaja kolektiven, ker vedno razmišljamo kot člani skupine. Samo znotraj kolektivnega posameznik razvija svoje ideje in preko prisvojenega mišljenja ohranja stik s skupino (Misztal, 2003, 53–54).

Ne prva ne druga predstavljena teorija ne podata jasnega odgovora na vprašanje, kdo je tisti, ki se spominja. Iz individualnih pričevanj o preteklosti je razvidno, kjer je posameznik tisti, ki se spominja. A vendar nam raziskave in znanja, pridobljena v okviru terenskega dela, podajo drugačne odgovore. Iz zbranih zgodb o preteklih dogodkih jasno, da posameznik oblikuje svoje spomine glede na pripadajočo skupino, znotraj kontekstov in predstav, ki potrjujejo članstvo v določeni skupnosti. Spominjanje ima tako individualne kot kolektivne lastnosti in oba tipa spomina sta v tesnem medsebojnem odnosu. Ta odnos bomo definirali kot fluiden in recipročen – spomina vzajemno vplivata eden na drugega, se sooblikujeta in izgrajujeta. Individualni spomin poteka znotraj družbenega konteksta, spodbujajo ga družbena ravnanja, zaposlujejo družbeni cilji, vodijo in urejajo

družbeno zgrajena pravila in vzorci, vsekakor ima družbene lastnosti (Misztal, 2003, 5). Intersubjektivni pristop k študiji spomina, kot ga zagovarjata raziskovalca spominskih študij Misztal in Olick, spomin interpretira znotraj družbenega konteksta, v katerega so vtankani spomini posameznikov. Čeprav so posamezniki tisti, ki se spominjajo, je ta proces družbena tvorba, ki jo oblikujejo dejavniki kolektivnega spominjanja, kot so jezik, komemoracijske prakse, rituali. To, česar se posamezniki spominjajo, izoblikuje družbena struktura, končno dejanje "spominjanja" pa izvršijo le posamezniki. Tako so obči simboli takšni zgolj, dokler obstajajo s posamezniki – čeprav organiziranimi v širše skupine in dokler jih ti posamezniki razumejo ter uporabljajo kot take.

Spomini ne nastajajo v preteklosti, so del zdajšnjega trenutka in se oblikujejo v nenehno nastajajoči dialektiki med nami in drugimi znotraj pripovedi o tem, kdo smo in česa se spominjamo. Ta proces je individualen in selektiven, saj si iste dogodke ljudje zapomnijo različno – kot so različne pripovedi, ki jih o dogodku oblikujejo. Eden ključnih dejavnikov oblikovanja diskurzov o spominu je namreč jezik. Ta je obenem iniciator ter pričevalec socialne plati individualnega spomina in igra ključno vlogo v organizaciji spomina ter socialne identitete (Carli et al., 2002, 35). Na podlagi trditve, da je nacionalna identiteta diskurzivni zasnutek (Pušnik, 1999), iz katerega posameznik konstruira svojo in nacionalno identiteto, bom v nadaljevanju poskušala pojasniti, kako se na obmejnem območju diskurzivno oblikujejo identitete in kako kolektivne prezentacije preteklosti.

Izhajam iz predpostavke, da se identitete formirajo v stiku z drugim, da so spremenljive in situacijsko pogojene. Podoba o sebi, ki ni nikoli fiksna, v naraciji pripovedovalca gradi v interakciji znotraj odnosa privlačnosti in odbijanja z drugim. Če pri tem upoštevam teorijo Friedricha Bartha, etnične razlike niso nastale kot posledica nemobilnosti, temveč so posledica družbenih procesov izločevanja in sprejemanja, kjer se določene kategorije ohranjajo kljub spreminajočim se sodelovanjem in članstvom v toku življenja individualne zgodovine (Barth, 1998, 9–10). Razlike torej niso fiksirane znotraj postavljenih meja, temveč nastajajo in se oblikujejo v soodvisnosti obeh skupin, v poudarjanju tistih kulturnih razlik, ki jih vpleteni strani smatrata za pomembne. Kulturne razlike se ohranjajo znotraj medetničnih kontaktov, v medsebojnem vzajemnem priznavanju drugega kot pripadnika določene skupine – skupina vzdržuje svojo identiteto s tem, da so njeni člani v interakciji z drugimi, iz tega tudi izhaja merilo za določanje članstva oziroma nečlanstva in načini opozarjanja na članstvo oziroma nečlanstvo (Knežević-Hočevar, 2000, 94).

Opazene razlike, ki oblikujejo odnose med obema skupinama, razumem kot formacije identitet obeh skupnosti in baze, ki te identifikacije tvorijo. So "identifikacijske točke", "sidrišča", okoli katerih posamezniki znotraj pripadajočih skupnosti nizajo svoje spomine v pomenske zgodbe znotraj pripadajočih skupnosti. Nuja, ki jo ljudje izražajo in izkazujejo kot pripadanje, ustvarjanje in varovanje svojega "lastnega" prostora z ločevanjem, razlikovanjem in markiranjem, mora torej biti tolmačena kot družbena konstrukcija, ki jo Anderson razume kot kolektivno konstrukcijo imaginarnega, kot družbeno proizvedeno prepričanje v skupno usodo in izvor (Misztal, 2003, 136). V konstruiranju svoje identitete posamezniki iščejo elemente nacionalnega, s katerimi se lahko identificirajo – tako sprejemajo preteklost oz. nacionalno zgodovino skupnosti kot del lastne preteklosti, v

utrjevanju vezi s svojimi predniki in z njihovimi dejanji. Nacionalna identiteta je razumljena kot narativna identiteta. Posameznik svojo identiteto pripoveduje in jo obenem gradi s pomočjo že obstoječih pripovedi (nacionalni miti itd.), v odnosu družbe in njenih prezentacij, ki so odraz časa in prostora nastanka spomina.

Oblikovani identitetni diskurzi prepletajo predstavljene individualne (osebne, družinske) izkušnje s kolektivnimi (mediacijsko posredovanimi) prezentacijami preteklosti. V preučevanju kolektivnih predstav o preteklosti tudi opazimo, da ni percepcije, ki ne bi slonela na interpretaciji, kot ni dogodka, ki bi ne bil družbeno oblikovan. Preteklost se kaže preko nekega predstavljajočega mediatorja, ki (so)ustvarja podobo realnosti. (Re) prezentacije preteklosti so mediacije časovnih razdalj, ki govorijo o našem odnosu do preteklosti preko diskurzov, ki jih družba oblikuje v sedanjosti (glej Širok, 2010). Rezentacije se oblikujejo in dobivajo politični naboj v procesu komunikacije, interpretirajo jih različni ljudje v kontekstih in zgodovinskih okoliščinah (Kratz v Petrovič, 2012, 16). Razumevanje individualnih spominov v oblikovanju kolektivnih podob preteklosti in diskurzov o njih sloni na interpretacijah pridobljenih življenskih zgodbah ter analizi in reprezentacijah dominantnih naracij.

Iz pregledanega gradiva in predstavljenih teoretičnih izhodišč izhaja trditev, da se družbeno oblikovane naracije v obmejnem prostoru polarizirajo v sheme, ki so povezane z nacionalnimi opredelitvami identitete. Glede na skupino, ki spomin oblikuje, ločimo dva temeljna diametralno nasprotna tipa diskurza: diskurz viktimizacije in diskurz osvoboditve/odrešitve.

DISKURZ OSVOBODITVE VS. DISKURZ VIKTIMIZACIJE

V nadaljevanju bom predstavila in analizirala spomine prebivalstva na dogodke ob koncu druge svetovne vojne na Goriškem. Zbrane življenjske zgodbe predstavljajo posameznikovo razumevanje preteklosti ter odnosov med prebivalci med drugo svetovno vojno in po njej. Z analiziranjem konstrukcij identitet v pridobljenih ustnih naracijah o preteklosti obmejnega območja bom poskušala obrazložiti, kako sta obe spominski skupnosti oblikovali svojo interpretacijo diskurza o preteklosti z namenom, da upravičita današnje moralne in politične zahteve po teritoriju (Ballinger, 2003, 14). Nasprotja, ki izhajajo iz pridobljenih pripovedi, so plod tako skrbno izbranih podob o preteklosti posamezne skupnosti kot potlačenih spominov, ki bodisi zaradi travm bodisi individualnih/kolektivnih konfliktov o interpretaciji preteklosti vplivajo na (iz)oblikovane življenjske pripovedi. Individualne usode (in izkušnje) moramo razumeti v razmerju moči in odnosa do vojaških enot na območju ter osebnih izbir (ter opredelitev) vsakega posameznika. Oba tekmeča v potrjevanju kolektivnega uporabljata nasilje, ki varuje in zagotavlja kontinuiteto izbranih naracij. Nasilje, tako direktno kot simbolično, igra tu poglavitno vlogo v izgradnji kolektivnega znotraj historičnih razmerij moči, v oblikovanju diskurzov o preteklosti, njihovi reprodukciji, diseminaciji, sprejemanju (Gur-Ze'ev, Pappe, 2003). Manipulacijo in podrejenost selektivno oblikovanega spomina glede na odnose političnih moči opiše Ricoeur v svojem delu o spominu in pozabi ter iz odnosa med slednjimi tudi izpelje identitete, ki se osnujejo na dejanju nasilja, t.i. "*ranjenih spominih*" (Ricoeur,

2003). Ker sem se s tem odnosom podrobneje že ukvarjala v drugem članku, nadaljujem da se odnos med spominom in pozabo gradi tako na kultu zmage kot kultu žalovanja. Naracija je, kot jo je opisal avtor, način žalovanja (Ricoeur, 2003).²

Pod drobnogled bom vzela spominska pričevanja o povojnem obdobju. Na primeru naracij, ki pripovedujejo o dogodkih v Gorici v maju 1945, bom predhodno izpostavljena izhodišča analizirala na (i)zbranih življenjskih pripovedih. Gradivo potrjuje tezo, da se individualni spomini na preteklost oblikujejo v odnosu do pripadajoče nacionalne skupnosti.

Selektivno strukturirane pripovedi nam dogodke v maju 1945 tolmačijo različno, cilj pa ni ne soditi ne iskati zgodovinske resnice o dogodku. Osredotočam se na oblikovanje identitete v diskurzih spomina na vojno in povojno obdobje, na historične antagonizme, ki te pripovedi gradijo. Iz pridobljenih pripovedi izstopa tako izkušnja vojne kot konfliktov in napetosti med obema skupnostima, umeščenih v že predstavljene strukture shem obeh spominskih skupnosti. Poudarila sem že pomen procesa oblikovanja nasprotnih (deljenih) spominov ter razlik v gradnji podobe preteklosti v posamezni skupnosti. Osebne izkušnje posameznika prinašajo vpogled v dinamiko oblikovanja različnih interpretacij preteklosti ter tolmačenja omenjenih dogodkov več kot šestdeset let po njihovem nastanku.

Ključen pri analizi pridobljenih življenjskih zgodb je bil odgovor na vprašanja tipa: *Kaj se je zgodilo 1. maja 1945? Kako ste doživeli konec vojne? Kdo je osvobodil Gorico?*

Dogodki v Gorici maja 1945 so bili v primerjavi s Trstom v oblikovanjih nacionalnih historičnih diskurzih postranskega pomena, saj mesto v povojnih političnih igrah ni imelo (enakovrednega) strateškega pomena. Danes, po več kot šestdesetih letih, je vprašanje, kdo je v mesto prispel prvi, partizani ali zavezniki, pomembno "sidrišče" v spominu obeh skupnosti – aktualna uganka, ključna v razumevanju tako dogodkov, ki so sledili koncu vojne, kot odnosov, ki sta jih skupnosti vzajemno oblikovali. Je šlo za osvoboditev mesta, kot 1. maj 1945 imenuje slovenska historiografija, ali za njegovo okupacijo, kot trdi italijanska?

V nasprotju s slovensko historiografijo, ki trdi, da so Gorico osvobodili partizani, italijanska namreč poudarja, da so se konec aprila 1945 nemški vojaki iz Gorice umaknili na desni breg Soče brez kakršnih koli spopadov. Italijanski zgodovinar Lucio Fabi v analizi dogodkov poudarja, da je prvega maja, medtem ko so še potekali boji na zahodnem obrobju Gorice, z vzhoda v mesto prispela komanda partizanov, ki se je namestila na prefekturi. Istega večera je v mesto prispelo še več enot, ki so se razporedile v vojašnici na Via Carducci (Fabi, 1991, 189). Hkrati avtor interpretira kot zmotno tudi uveljavljeno tezo o uporuh demokratičnih sil v mestu, šlo naj bi zgolj za odhod okupatorja (Fabi, 1991, 189). Nesoglasja, ki so aprila nastala znotraj goriškega CLN, so botrovala temu, da organizacija nikakor ni bila pripravljena na vstajo, predvsem pa ni bila pripravljena na četnike, ki so se iz Vipavske doline

2 "Recimo, da nas žalovanje uči, kako pripovedovati na drugačen način. Drugačen način pripovedovanja o tem, kaj je nekdo naredil, kaj dosegel, kaj izgubil. Ideja izgube je temeljnega pomena življenju." (iz intervjuja: Ricoeur, Antohi, 2005).

preko Gorice umikali v notranjost Julijske krajine. Nenadno umikanje četniških enot mimo Gorice je v mestu povzročilo nov val nasilja. Vojaki so razbijali, ropali in streljali na prebivalce, ki so se medtem zatekli v kleti in varne predele hiš. Kot piše Di Gianantonio, je bil zlasti močan strah, da bi vojaki odvedli mlade ženske in otroke. Četniki so vstopili v mesto, ki *“je tiho in prestrašeno čakalo na njihov umik”* (Gianantonio, 2000, 74). Koliko civilistov je v tistih dneh umrlo pod streli umikajočih enot, do danes ni znano, Spangher po lastni raziskavi navaja, da naj bi v Gorici in njeni okolici med umikanjem četnikov umrlo okrog 80 ljudi (Spangher, 1995, 160). V topografiji NOB za Šempeter je zabeleženo, da so v noči med 28. in 29. aprilom poročali o polomu četniške obrambe pri Ilirski Bistrici in Reki, glavina vojske se je že začela umikati proti Gorici. Naslednji dan naj bi bili vsi četniki iz Šempetra že čez Sočo (PANG-1014, f. 1014, mapa 4, Šempeter). Hkrati sta proti Gorici prodirala Škofjeloški odred iz solkanske in Prešernova brigada iz šempetrske smeri. Škofjeloški odred naj bi se s četniki spopadel že v Solkanu, medtem ko so prešernovci na železniški postaji naleteli na utrdbo 250-ih četnikov, tako da so, kot navaja slovenska historiografija, šele ponoči osvobodili vse mesto prav do Soče. Tudi Gorica je bila osvobojena pred prihodom zahodnih zaveznikov, kajti njihova predhodnica se je tja pripeljala šele 2. maja opoldne (Petelin, 1985, 258). Nasprotno trdijo italijanski viri. *“Znani so dogodki preteklega maja v Gorici, ki so jo pred vpadi s strani nacistov oboroženih četnikov s svojo kryjo ubranili italijanski patrioti. Takoj po osvoboditvi mesta in le nekaj ur pred prihodom novozelandskih enot, v zamudi zaradi razstreljenih mostov čez Sočo, so Titovi partizani, ki so mostove razstrelili, Gorico okupirali”* (ACS-MIG, f. 138, Gorizia e provincia: Situazione politica). Gigliotti, ki poudarja isti potek dogodkov, tako piše, da so, medtem ko so italijanske enote junaško branile mesto in potiskale četnike iz njega, hkrati vanj vdrli Titovi partizani. *“Hiter in sočasen prevzem oblasti s strani Slovanov predpostavlja, kot logično posledico, okultno prisotnost slovanskih oddelkov, ki so kot ptice ujede v neposredni bližini mesta čakali na ukaz, da lahko naskočijo svoj plen. V mesto so namreč vstopili, ko so Nemci že odšli in ko o bojih v mestu ni bilo ne duha ne sluha. Prva slovanska akcija je bila sabotaža mostov na Soči, da bi upočasnili prihod zavezniških enot v mesto”* (Gigliotti, 1995, 32).³

Preobrat moči v mestu pomeni tudi preobrat v strukturi spominskih zemljevidov. Tako med pričevalci iz različnih nacionalnih in jezikovnih skupin spomini pridobivajo vsebine, strukture, oblike, ki vodijo v različne interpretacije in nosijo popolnoma različne zgodbe. Pričevanja nam ponujajo “protislovne spomine” o tem, kaj se je zgodilo prvega maja, (raz)deljene spomine, ki so na eni strani gradili (polarizirane) kolektivne spomine, na drugi strani pa so bili podvrženi nasprotnim medijskim diskurzom o tem,

3 Tudi Carlo Pedroni navaja, da je Gorica maja 1945 zaman čakala na svobodo. *“Upor proti nemški zadnji straži, ulični boji, izdaja in vpad formacij slovanskih komunistov v trenutku, ko je bilo mesto že očiščeno Nemcev in so ti balkanski oddelki vzpostavili nov teror v mestu.”* (Pedroni, 1952, 32–33). Diskurz mučeniške Gorice skozi dogodke druge svetovne vojne in obdobja po maju 1945 predstavi delo *Gorizia 1940–1947* (Francesconi, 1990).

kdo je mesto osvobodil in je bil torej upravičen, da ga upravlja. Polarizacija spominov je razvidna iz strukturiranega cilja pripovedi, v poudarjanju elementov, ki so za vsako skupino tvorni v izgradnji pozitivne/negativne podobe tega obdobja. Način, kako pripovedovalec historične dogodke (orientacijske točke, mejnike) naniza v zgodbo in kakšno emotivno vrednost jim dodeli, ponotranja spominsko zavest skupnosti.

Predstavljeni diskurzi *osvoboditve/okupacije* poudarjajo, kako pomembni so bili dogodki prvih (povojnih) dni za gradnjo identitet obeh skupin. V teh dneh veselja in negotovosti, začetka svobode in padca v najhujši teror, so potekale prve manifestacije prebivalstva. Poleg splošnega navdušenja ob koncu vojne so manifestacije izražale zahteve zmagovalcev po prevzemu območja. Ključno pri iskanju odgovora na vprašanje, kdo je zmagovalec, je bilo tolmačenje predhodnega vprašanja o tem, kdo je v mesto vstopil prvi: *zavezniki ali partizani?*

Iz spomina prebivalcev dobimo nejasno sliko o tem, kdo je prvi vstopil oz. koga so najprej videli v mestu. Slovenski pričevalci v svojih spomnih poudarjajo, da so mesto osvobodili partizani, medtem ko se italijanska naracija osredotoča na dejstvo, da je nemška vojska mesto konec aprila zapustila in so tako zavezniške kot partizanske enote v mesto prispele hkrati. Dario Culot, sin predsednika goriške CLN, pripoveduje, da je v mesto za četniki prva vstopila jugoslovanska vojska. *“Dopo è successo che [...] i partigiani jugoslavi dopo i cetnici, subito dopo i cetnici sono arrivati anche loro. E quasi contemporaneamente, il giorno dopo, sono arrivati gli inglesi”* (D. C., 2007).⁴

Ana Miljavec v naraciji o takratnih dogodkih prepleta dva trenutka, prihod čet v mesto in željo, da bi mesto pripadalo Jugoslaviji. Po njenem pripovedovanju so *umazano delo* za zaveznike opravili partizani, ki so tudi bili zaslužni za končno osvoboditev mesta.

Širok: *Kako ste doživeli svobodo?*

A. M.: “Ma kako jo česte doživet? Kadar pasaste tolko hudga, tisti moment je tak, da ga ne moreste, se ga ne more povedat, ne moreste razložiti, ga povedat, kakšen je bil. Kej ste se počutila. Sej najprej so pršli Amerikani, dol, kjer je muzej, na Piazza Caterini. Ne, *sotto dov'è il museo, sotto qua giu ... il museo... li eran venuti primi gli Americani, con i carri armati così, e si correva tutti. Ti davano cioccolata e qualcosa, maddona, la prima cosa no, quando si sapeva che è finita le guerra non si può descrivere no ... come si vive quell momento dopo aver passato tanta fame tutto*⁵... in pole so pršli partizani ... prvo so pršli Amerikanci. Kar se jst spomnim, so pršli prvo Amerikanci, samo so jim partizani nrdili puot, so jim oni čistli pot, da so oni pršli, tako je bilo. Gorica je bila jugoslovanska, slovenska, takrat je bila Jugoslavija, je bila jugoslovanska.” (A. M., 2007).

Savo je vstopil k partizanom leta 1943, še ne petnajstleten. V prvih dneh maja 1945 je s četo prispel v Gorico. Imel je sedemnajst let, vojne je bilo konec.

4 Potem so prišli jugoslovanski partizani, po četnikih so prišli tudi oni. In skoraj hkrati, naslednji dan, so prišli Angleži.

5 “Dol, tam, kjer je muzej, tam so najprej prišli Američani, s tanki, in vsi smo tekli. Dajali so čokolado ali kaj drugega, *maddona*, prvi trenutek, ko smo izvedeli, da je konec vojne, tega se ne da opisati ... kako se doživlja ta trenutek, potem ko si preživel toliko lakote in vsega.”

“Ko je maja, smo jaz in, dejansko, ko smo šli s tem komandantom v Gorico, smo v Renčah formirali, odnosno je bila formirana komanda mesta, to je bilo še pred 1. majem. In smo šli skozi Miren, prejšnji dan so še streljali v Renčah na mostu, in smo začeli korakati, smo šli ponoči, jaz se spomnim, da smo šli ponoči skozi Miren in po mirenski cesti mimo letališča v koloni gor proti Gorici. No, streljanje je bilo slišati še na tej strani meje, odnosno na tej strani Soče. Boji so bili pa še na Soči. Tako da šele drugi dan, drugi al' tretji dan, ko je prišel 1. maj, so res se slišali še posamezni strelji, ampak kaj hujšega potem v stari Gorici ni blo več. Tam smo živeli tako, kot smo živeli; saj pravim, fajn. Mal' smo stražili, zlasti pa so nas ljudje spodbujali, z ozirom na to, da nas je bilo nekaj fantov takih, kot sem že rekel, smo radi peli, radi žvižgali. Vsak dan smo imeli dvig zastave, s petjem te himne *Naprej, zastava slave*, prav v Via Roma, potem smo pa se podali na pot gor do trga, no do Travnika, mimo pošte, pa dol, pa spet pršli v Via Roma, naroda tako ob cesti nam ploskalo. Petje, petje, petje, in mi smo delali ko veliki. Res je bilo lušno, no...” (S. M., 2007).

Prihod partizanov v Gorico, bodisi kot osvoboditeljev bodisi kot okupatorjev, je, če povzamemo Marto Verginello v študiji o Trstu, postavil na glavo tradicionalni odnos med mestom in okolico, po katerem se je okolica proglašala za žrtev (Verginella, 1995, 45). Podobno kot v Trstu je prihod partizanov za okoliško slovensko prebivalstvo pomenil osvoboditev in konec zatiranja, ki jih je kolektivni spomin postavljal v obdobje konca prve svetovne vojne. Odnos odbijanja in privlačnosti mesta, ki je okoliške kmete in slovenske nižje sloje vezal na mesto, je mogel priti do izraza šele takrat, ko je okolica zmagala nad mestom (Verginella, 1995, 45).

Slovenci v Gorici so maj 1945 doživeli kot “dvojno osvoboditev”,⁶ rešili so se nemške okupacije ter predhodne italijanske oblasti. Medtem ko so novi oblasti naklonjeni prebivalci v prvih majskih dneh slavili osvoboditev mesta, so drugi okupirano mesto naglo zapuščali. Tako iz virov kot podanih interpretacij virov je jasno, da je prebivalstvo konec vojne doživljalo na različne načine. Za Italiji naklonjene prebivalce se je na isti datum okupacija komaj začela – nobena vojska, ki je zasedla Gorico, se do njenih prebivalcev namreč ni obnašala tako surovo in kruto, kot so to počeli partizani maja 1945.⁷

Renata Santin se je s starši preselila v Gorico v dvajsetih letih. Na vprašanje, kako se spominja konca vojne, je gospa odgovorila z naracijo o tem, kdo je prvi vstopil v Gorico. Nadaljevala je s pripovedjo o občutkih ob štiridesetdnevni zasedbi mesta. “*Ma i primi primi ad arrivare sono stati i Neozelandesi. Dopo sono venuti i partigiani, che hanno sfilato per il corso e tutti così ... E dopo di quella volta è venuta fuori una tragedia*” (R. S., 2007).⁸ Takšno povezovanje, ki mu sledi enačenje partizanov s *titini* in

6 Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, kjer so dogodki maja 1945 zapisani kot *dvojna osvoboditev: izpod nemške okupacije in izpod italijanske države*. Glede vprašanja vloge Trsta in Gorice v maju 1945 glej tudi Troha, 1999; Pirjevec, 2007.

7 Dogodke ob zavzetju Gorice, nasilne zaplembe, deportacije in ravnanje jugoslovanske vojske z italijanskim prebivalstvom opisujeta poročili, ki jih je Comando Generale dell'Arma dei Carabinieri Reali junija 1945 poslalo na Ministrstvo za notranje zadeve. Glej ACS-MIG, f. 151.

8 “Kot prvi, prvi so prišli Novozelandci. Potem so prišli partizani, ki so marširali po Korzu in tako ... In potem je nastala cela tragedija.”

osvobodilnega boja z dogodki okupacije, potrjuje oblikovan diskurz slovanskega nasilja nad italijanskim prebivalstvom. “*Dovevamo star zitti, non potevamo far niente. Cosa potevamo fare?*” (R. S., 2007) ⁹

Ana, po starših furlansko-slovenskega izvora, je povojne dogodke tolmačila skozi dolgo zgodovino nasilja, ki so ga Slovencu doživeli v času pred vojno in med vojno samo.

“Tisto pole je blo maščevanje, ne? Danes se dosti kritizira, kej se je naredilo po vojni, ma takrat, ko je eden pršu domov in so ubili družino, recimo, starše, otroke, ženo, lahko vse ukop, zažgali hišo ... in vse. Kej, se je maščavu, zakaj tisti moment je maščevanje. Po vsaki vojni pride maščevanje, ne samo po tej al po uni al po tretji. Povsod, kamor je vojna, po vojni je maščevanje.”

“*Torej veste, da so jih po vojni, maja 45, lovili?*”

“Oh ja, lovili, lovili. Eni drugih so lovili, na eni strani fašisti, na drugi strani partizani, enih drugih. To se je maščevalo enem drugmu! Ma na cesti so jih dobili, so počakali, so te stekli, so te ubili, so ... vse sorti je blo! Tudi po vojni, dolgo časa po vojni!” (A. M., 2007).

Splošno gledano nihče od pričevalcev, tako slovenskih kot italijanskih, izrecno ne omenja jugoslovanske administracije mesta, temveč se, z različnih zornih kotov, v pripovedi o tem obdobju oblikujeta diskurz nasilja in diskurz svobode. Predstavljene življenjske zgodbe nam podajajo podobe preteklosti s perspektive tistih, ki so to obdobje doživeli. Ti spomini so večplastni, odkrivajo nam tako soočanja z obravnavanimi zgodovinskimi dogodki kot emocionalno vrednost, ki jih ti dogodki še danes nosijo. Znotraj oblikovane spominske naracije pričevalci ne pripovedujejo samo o svojih izkušnjah, temveč podajajo izjavo o identiteti.

Pripadniki obeh nacionalnih skupnosti prepletajo in svoje naracije vpenjajo v oba že predstavljena diskurza, skozi optiko naratorja se spreminjajo le oblikovane vloge žrtve in krvnika. Pozaba dogodkov, ki se niso vklapljali v zgodbe selektivno izbranih spominov, kaže na izrazito selekcijo spominskih naracij in posledično manipulacijo reprezentacij preteklosti. Zanikanje drugih zgodb poteka v tandemu s konstrukcijo lastne naracije. Uničenje kolektivnega spomina druge skupine preko valorizacije lastne historične interpretacije deluje kot centralni element oblikovanja nacionalne identitete. Iz oblikovanih diskurzov o povojnih dogodkih razbiramo stopnjevanje povojnega nasilja v mestu in zagrizen boj pripadnikov posameznih taborov za kontrolo v njem. Da konec vojne na Goriško ni prinesel miru, dokazujejo poleg uradnih dokumentov tudi osebne zgodbe ljudi, ki so na tem območju živeli in se, spontano ali pod prisilo, udeleževali javnih shodov za priključitev mesta *matični* domovini. Štirideset dnevno jugoslovanske administracije je sledilo obdobje Zavezniške vojaške uprave, ki je območju uradno poveljevalo do 15. 9. 1947, ko so stopila v veljavo načela Pariške mirovne pogodbe.

9 “Morali smo biti tiho, bili smo nemočni. Kaj bi lahko storili?”

COLLECTIVE MEMORY, THE TESTIFIER AND HISTORY:
DISCURSIVE CONSTRUCTIONS OF THE PAST*Kaja ŠIROK*

National Museum of Contemporary History, Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

SUMMARY

Was Gorica/Gorizia liberated or occupied in May 1945? The present article analyses memory-based testimonials about the post-war period and the existing historical discourses on this topic. Based on narrations concerning the events occurring in Gorica in May 1945, it presents the thesis that individual memories about the past are formed in relation to the corresponding national community. From the material examined and the presented theoretical principles, the author derives the assertion that socially formed narrations in the border area polarize into schemata linked to nationally defined identities. According to the group forming the memory two fundamental, diametrically opposed types of discourse are distinguished: the victimisation and liberation/ salvation discourses.

The first part of the paper focuses on the role of individual memories in the process of forming collective images of the past. Through collective memory analyses, the author thematizes the methods of forming individual memories and investigates the influences of the community on an individual's perception of past events. The remembering process is interpreted through a social context and through the presentation of complex relations towards the interpretation of historical events that occurred in the border area. By means of the presented event of liberation/occupation of Gorica in May 1945, the author confirms the thesis that memories of the past are formed in relation to the corresponding national community. The conclusion is that the construction of individual memory is inseparable from the collective memory, in which the language of the narrator plays a key role. The latter is, at the same time, the shaper of discourses on memory and testifier to the social identity.

The second part of the paper uses the life stories of the testifiers and through their personal narrations outlines the course of events which took place in May 1945. The memories of the testifiers not only suggest different interpretations of the events, but are also vehicles for different stories. The testimonies offer "conflicting memories" about what happened on that 1st of May, unshared memories that on the one side built (polarised) collective memories and on the other underwent opposing media discourses about who liberated the city and was therefore entitled to manage it.

Key words: collective memory, oral history, Goriška region, historical narration, May 1945

VIRI IN LITERATURA

- ACS-MIG** – Archivio centrale dello Stato (ACS), MIG (1944–46).
- PANG-1014** – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), f. 1014.
- A. M. (2007)**: Ana Miljavec – AnaMaria Tuta (Gorica, r. 1930), int. 19. 8. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- D. C. (2007)**: Dario Culot (Gorica, l. 1930), int. 3. 9. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- R. S. (2007)**: Renata Santin (Rim, l. 1916), int. 31. 8. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- S. M. (2007)**: Savo Mikuž (Sovodnje, 1928), int. 13. 10. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- Anderson, B. (1998)**: Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Barth, F. (1998)**: Ethnic groups and Boundaries. Illinois, Waveland Press.
- Burke, P. (1997)**: History as social memory. V: Burke, P. (ur.): Varieties of Cultural History. Cambridge, Polity Press.
- Carli, A., Sussi, E., Baša-Kaučič, M. (2002)**: History and Stories: Identity Construction on the Italian-Slovenian Border. V: Meinhof, U. H. (ur.): Living (with) Borders: Identity discourses on East-West borders in Europe. Aldershot, Ashgate.
- Di Gianantonio, A., Nemec, G. (2000)**: Gorizia operaia. I lavoratori e le lavoratrici isontini tra storia e memoria, 1920–1947. Gorizia, LEG.
- Fabi, L. (1991)**: Storia di Gorizia. Padova, Il Poligrafo.
- Francesconi, T. (1990)**: Gorizia 1940–1947. Milano, Edizioni dell' Uomo Libero.
- Gigliotti, F. (1995)**: Gorizia cimitero senza croci. Gorizia, Movimento Istriano Revisionista.
- Gur-Ze'ev, I., Pappé, I. (2003)**: Beyond the Destruction of the Other's collective Memory: Blueprints for a Palestinian/Israeli Dialogue. Theory Culture & Society, 20, 93–108.
- Halbwachs, M. (2001)**: Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Handler, R. (1994)**: Is identity a useful concept? V: Gillis, J. R. (ur.): Commemorations. The politics of national identity. New Jersey, Princeton University Press.
- Knežević Hočevar, D. (2000)**: Studying international borders in geography and anthropology: paradigmatic and conceptual relations. Geografski zbornik, 40, 82–98.
- Mistral, A. B. (2003)**: Theories of Social Remembering. Maidenhead, Open University Press.
- Olick, K. J. (2007)**: The politics of regret: Collective memory in the age of atrocity. London - New York, Routledge.
- Pedroni, A. C. (1952)**: Cronaca di due anni, 5. 8. 1945 – 16. 9. 1947. Gorizia: A.G.I. Gorizia.

- Petelin, S. (1985):** Enaintrideseta divizija. Ljubljana: Založba Borec in partizanska knjiga.
- Petrović, T. (2006):** Ne tu, ne tam. Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika. Ljubljana, Založba ZRC.
- Petrović, T. (2011):** Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij. Ljubljana, Založba ZRC.
- Pirjevec, J. (2007):** Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova Revija.
- Ricoeur, P. (2004):** Ricordare, Dimenticare, Perdonare, L'enigma del passato. Bologna, Il Mulino.
- Ricoeur, P., Antohi, S. (2005):** Memory, History, Forgiveness: A Dialogue Between Paul Ricoeur and Sorin Antohi (intervju). Janus Head, 8, 1, 8–25. <http://www.janushead.org/8-1/Ricoeur.pdf> (20. 2. 2012).
- Spangher, L. (1995):** Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione germanica e quarantatré jugoslava. Gorizia, Edizione "Friul C".
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. Acta Histriae, 18, 1–2, 337–358.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Van Dijck, J. (2007):** Mediated memory in digital age. Stanford, Stanford University Press.
- Verginella, M. (1995):** Poráženi zmagovalci. V: Verginella, M., Volk, S., Colja, K. (ur.): Ljudje v vojni. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Wieviorka, A. (1999):** L'era del testimone. Milano, Raffaello Cortina.
- Zerubavel, E. (2005):** Mappe del tempo – Memoria collettiva e costruzione sociale del passato. Bologna, Il Mulino.